

Branko Reisp

PRVI (PROTESTANTSKI) TISKAR NA SLOVENSKEM JANEZ MANDELČ

Prva misel o ustanovitvi tiskarne v Ljubljani sega v leto 1560, ko so deželni stanovi na Kranjskem sklenili postaviti za superintendenta protestantske cerkve Primoža Trubarja. Po daljšem obotavljanju se je Trubar na ponoven poziv deželnih stanov odločil, da ponudeno službo sprejme. Trubar je bil v zadregi še posebej zato, ker je medtem s sodelavci začel urediti nekaj let starejšo zamisel o ustanovitvi posebne slovensko-hrvaške protestantske tiskarne, ki naj bi tiskala knjige v latinskem, glagolskem in cirilskem črkopisu za južnoslovansko področje. Ker pa akcija ni tako hitro potekala, kot so želeli, je Trubar, ko se je odločil, da pride v Ljubljano, v juliju 1560 prosil svoje zaščitnike, württemberškega vojvodo Krištofa in kranjske deželne stanove za posredovanje pri vladarju, da bi dovolil tak tiskarski zavod ustanoviti v Ljubljani, saj bi bilo tu, sredi Slovencev in v soseščini Hrvatov, delo dosti uspešnejše kot na Nemškem. Po vsej verjetnosti pa so bile visoke osebnosti prepričane, da se kaj takega pri katoliškem deželnem knezu cesarju Ferdinandu I. ne bi dalo doseči, in tako je prvi poskus ustanoviti tiskarno v Ljubljani propadel.

Zato je naslednje leto štajerski deželni glavar in svetovalec vojvode Krištofa, baron Janez Ungnad kot verski izseljenec v Urachu pri Tübingenu ustanovil biblijski zavod za izdajanje slovenskih in hrvaških protestantskih knjig. Zavod je deloval do Ungnadove smrti konec leta 1564, kmalu nato pa je razpadel. Na začetku je bila Trubarjeva navzočnost v novem podjetju, v katerem je postal neke vrste ravnatelj, zelo potrebna, zato je odložil odhod v domovino in šele junija 1561, ko je delo steklo, je vsaj začasno utegnil nastopiti službo kranjskega superintendenta. Čeprav je bila njegova vrnitev v Ljubljano pravi triumf in čeprav ga je čakalo dosti organizacijskega dela, si je že po nekaj tednih izprosil dopust in odšel urejevati razmere v Urach. V Ljubljano se je vrnil šele junija 1562.

Medtem je moral za Trubarjevo zamisel o ustanovitvi glagolske in cirilske tiskarne v Ljubljani zvedeti tudi prvi tiskar, ki bi tu rad ostal in deloval. To je bil strasbourški tiskar Avguštin Friess. V Ljubljano je prišel pred poletjem 1562 in se hotel osebno pogovoriti z novim superintendentom slovenske protestantske cerkve. Ker je prišel v Ljubljano pred Trubarjem, je ta čas verjetno izkoristil za to, da je pridobival za svoje načrte ljubljanske protestantske meščane in plemstvo. Najbrž je napravil tudi nekaj preprostih tiskov.

Vse kaže, da Friessovo delovanje in morda tudi tiskar sam Trubarju nista bila pogodu. Čeprav je želel imeti tiskarno pri sebi, ni hotel delati proti komaj utečenemu biblijskemu zavodu v Urachu, bal se je tudi, da položaj protestantov na Kranjskem za ustanovitev takega podjetja še ni dovolj trden. Friessa je zavrnil, mu odrekel vsakršno pomoč in podporo, se z njim celo sprl in tiskar je odšel iz Ljubljane, ne da bi kaj opravil.

Na Friessovo delovanje se je odzvala tudi katoliška stran. Ljubljanski škof Peter Seebach se je pismeno pritoževal cesarju Ferdinandu, da je neki tiskar, ki naj bi prišel v deželo s Trubarjem, tiskal sramotilne pesmi zoper duhovščino in rimsko katoliško cerkev in tudi neke slovenske svetopisemske prevode neizvedenih ljudi. Čeprav so se deželni stanovi kasneje pri cesarju zagovarjali, da ni imel tiskar nobene priprave za tiskanje razen velikih lesenih črk, s katerimi je brez stiskalnice odtisnil nekaj izrekov iz Svetega pisma, je v tem gotovo nekaj resnice in Friessovi tiskarski poskusi leta 1562 naj bi bili prvi ljubljanski tiski. Žal se ni nič ohranilo. Po Friessovem odhodu pa je Ljubljana čakala na tiskarsko delavnico še nadaljnjih trinajst let.

Prvo tiskarno v Ljubljani. pomembno ne le zaradi tega, ker je bila prva delavnica te stroke pri nas, ampak tudi zaradi njenih zaslug za razvoj slovenske književnosti, je ustanovil leta 1575 tiskar in knjigotržec Janez Mandelč, ki se je ustrezno jeziku knjige podpisoval tudi Janž ali Ivan Mandelz v slovenskih, Joannes Manlius v latinskih in Hans Mannel v nemških

tiskih. Rojen neznano kje in kdaj, je umrl verjetno leta 1605 v kraju Deutschkreutz na današnjem Gradiščanskem v Avstriji. Od kod izvira njegov rod, ni znano. Po eni razlagi naj bi bil z Reke, po drugih iz Nemčije ali celo določene iz dežele Württemberg, opozorili so še na druge možne povezave, prevladuje pa mnenje, da je bil doma nekje na Kranjskem ali v Istri. Vse to so samo domneve brez zanesljivih dokazov, res pa je, da je ime, kot ga je tiskar uporabljal v slovenskih tiskih, slovensko in živo še danes.

Mandelc je bil prvi tiskar v Ljubljani oziroma sploh na Slovenskem in kasneje prvi tiskar na današnjem Gradiščanskem. Kje se je izučil in deloval pred prihodom v Ljubljano, ne vemo. V Ljubljano je prišel pred letom 1575, si tu pridobil meščanske pravice in deloval kot knjigotržec. Ko je spomladi 1575 na pobudo magistra Jurija Dalmatina, deželnega veljaka Jurija Khisla in superintendenta kranjske protestantske cerkve magistra Krištofa Spindlerja zaprosil deželne stanovne, da mu dovolijo urediti tiskarno, je zaradi vplivnih zagovornikov uspel in poleti 1575 je tiskarna že delovala. S tem je razširil svojo dejavnost še na tiskarstvo in založništvo, iz njegove delavnice pa so znane tudi knjižne vezave. Prvi Mandelčev ljubljanski tisk, govor Janeza Saliceta zoper Turke, ki naj bi po podatku Janeza Vajkarda Valvasorja izšel 20. julija 1575, ni v evidenci. V jeseni 1575 pa je natisnil Dalmatinov prevod svetopisemske Sirahove knjige (Jezus Sirah), ki je prva v Ljubljani in na Slovenskem natisnjena slovenska knjiga. Mandelčevo nemško posvetilo je datirano 11. oktobra.

Nastanek in razvoj Mandelčeve tiskarne v Ljubljani sta bila v tesni zvezi z načrti prominentne in agilne skupine druge generacije ljubljanskih oziroma slovenskih protestantov, ki je tedaj pripravljala najvišji književni polet slovenske reformacije, posebej še z Dalmatinovimi prizadevanji za izdajo celotne Biblije v slovenskem jeziku. Dalmatin je odslej pri Mandelcu načrtno objavljajl prevode knjig starega zakona in s tem utiral pot izdaji celotne Biblije. S temi prizadevanji je ostalo usodno povezano tudi nadaljnje Mandelčevo tiskarsko delovanje v Ljubljani. Prvi predračun stroškov za natis Biblije je napravil decembra 1578. Kljub prepovedi vicedoma je aprila 1580 napravil novo ponudbo in kot vzorec priložil tiskan poskusni list. V smislu dogovora iz leta 1578 v Brucku na Muri so kranjski stanovi poslali Mandelčevo ponudbo koroškim in štajerskim stanovom, natis Biblije pa so vzeli resneje v pretres konec leta 1580. Avgusta 1581 se je zbrala v Ljubljani komisija teologov in jezikovnih izvedencev, ki ji je bila poverjena revizija Dalmatinovega prevoda. Intenzivne priprave za natis so izzvale katoliško nasprotno akcijo, katere žrtev je postala Mandelčeva tiskarna. Njeno delovanje je bilo že dalj časa trn v peti katoliškim krogom, sedaj pa so našli priložnost, da jo uničijo. Ko je škof Janez Tavčar izvedel, da se pripravlja natis protestantske slovenske Biblije, je to sporočil nadvojvodi Karlu. Ta je oktobra 1581 v pismu vicedomu in stanovam prepovedal tiskanje Biblije ali česarkoli drugega v Ljubljani in sploh na Kranjskem ter zahteval, da Mandelc zapusti avstrijske dedne dežele, kar se je aprila 1582 tudi zgodilo.

Prepoved Mandelčeve tiskarne seveda ni naključen ali izoliran dogodek. Ko je z versko pomiritvijo v Brucku protestantizem v Notranji Avstriji dosegel svoj višek, so katoliški deželni knezi, notranjeavstrijski vladar Karel, brat Ferdinand na Tirolskem in svak bavarski vojvoda Viljem oktobra 1579 na posebni konferenci v Münchnu že izdelali program za obnovo katolicizma. Ugotovili so, da ni mogoče naravnost preklicati podeljenih pravic, pač pa je treba priti do cilja postopno, korak za korakom, in med drugim odpraviti protestantske tiskarne, ki jih privilegij ni omenjal.

Stanovi so pregnanemu tiskarju naklonili potnino 50 forintov in mu dali priporočilno pismo za württenberškega vojvodo, pod čigar zaščito se je verjetno nameraval sprva zateči. Sodelovanje Dalmatina in Mandelca se je končalo, obenem se je zaključilo delovanje prve tiskarne na slovenskih tleh. Ljubljana je morala čakati na novo tiskarno skoraj sto let.

V Ljubljani Mandelc ni tiskal le Dalmatinovih prevodov, ampak še nekatera druga slovenska dela, ki so jih pripravili predikanta Jurij Juričič in Janž Tulščak ter rektor stanovske šole Adam Bohorič, nadalje dela v nemškem in latinskem jeziku Krištofa Spindlerja, Jurija Khisla in fizika štajerskih deželnih stanov v Celju dr. Jakoba Straussa, koledarje, nekaj oblastvenih odlokov, drobne prigodne publikacije in tiske časniške narave, tako letake o bojih s Turki, in hrvaški spis zagrebškega kanonika Antuna Vramca. Značilno je, da so Mandelčevi ljubljanski tiski vsebinsko tehtni. Med njimi ni v izdajateljski dejavnosti mnogih tiskarjev

tistega časa tako običajnih pamfletov. V Ljubljani je Mandelc natisnil okoli 30 del. V skromni meri je deloval tudi literarno: v Dalmatinovem Jezusu Sirahu in v Juričičevi Postili je napisal nemški posvetili. V šestih letih obstoja v Ljubljani je njegova tiskarna izdelala petino vseh slovenskih tiskov 16. stoletja.

Od Mandelčevih tiskarskih pomočnikov v Ljubljani je znan le Lenart Mravlja (tudi Mraula, Maraula), ki je kasneje (1583) sodeloval pri tisku Dalmatinove Biblije v Wittenbergu in bil med leti 1590 do 1605 z latiniziranim priimkom Leonhard Formica dvorni, deželni in univerzitetni tiskar in knjigotržec na Dunaju.

Po izgonu iz Ljubljane je bil Mandelc 23 let tiskar na obmejnem področju Ogrske oziroma današnje Gradišanske in na Hrvaškem. Tiskal je pod zaščito grofov Batthyányjev, Zrinskih in Nádasdyjev v krajih: Güssing (Német–Ujvár) 1582–1585, Varaždin 1586–1587, Eberau (Monyoró–Kerék) 1587–1589, Güssing 1589, Eberau 1590–1592, Deutsch–Schützen (Schützing, Sicz) 1592–1593, Güssing 1595–1597, Deutschkreutz (Német–Keresztúr) 1598–1599, Sárvár 1600, Deutschkreutz 1601, Sárvár 1602, Deutschkreutz 1603–1605. Tu je do smrti natisnil še 78 doslej evidentiranih, med njimi tudi nekaj za našo zgodovino relevantnih del. Mandelc je imel sina Gregorja, ki pa se verjetno ni izučil očetovega poklica, saj je za tiskarjevo vdovo vodil podjetje pomočnik Emerik (Imre) Farkas, ki je 1608 postal lastnik podjetja.

Skupaj je Mandelc torej natisnil nad 100 del v slovenščini, hrvaščini, nemščini, latinščini in madžarščini. S tiskarske strani so dela na visokem nivoju, besedila so pogosto uokvirjena z okrasnimi letvami in opremljena z inicialami, vinjetami in lesorezi. Zaradi starosti in dogodkov, katerim so bili v naslednjem obdobju izpostavljeni, spadajo njegovi tiski med velike redkosti. Nekaj je izgubljenih oziroma niso v evidenci, nekaj je ohranjenih v edinem, celo nepopolnem primerku in le za nekatere lahko naštejemo dvoje, troje in redko več nahačališč.

Vrsta ohranjenih ali le po naslovu znanih Mandelčevih tiskov v Ljubljani v domnevnem časovnem zaporedju je naslednja:

1. **Johann Salicetus**, *Rede wider die Türken* 1575; 2. **Jurij Dalmatin**, *Jesuh Sirah* 1575 (izšli sta tudi dve faksimilirani izdaji: Ljubljana, ČGP Delo 1973 in Ljubljana, Mladinska knjiga 1974, zadnja v zbirki Monumenta litterarum Slovenicarum 12, obe izdaji je uredil in napisal spremno besedo Branko Reisp); 3. **Krištof Spindler**, *Ain christliche Leichpredig. Bey der Begrebnus . . . Hörwarden Freyherrn zu Auersperg* 1575; 4. **Jurij Khisl**, *Herbardi Aurspergy . . . vita et mors* 1575; 5. *Kalender für das Jahr 1576*; 6. *General pro Maalzeit und Weinschenken* 1576; 7. *Wochenpfeinigsgeneral* 1576; 8. **Jurij Khisl**, *Hörwarden Freyherrn zu Aursperg . . . ansehnliche Thaten . . . durch . . . Hansen Khratzenpacher verdeutscht* 1576; 9. **Jurij Dalmatin**, *Passion* (na koncu dodana Dalmatinova pesem ima svoj naslovni list in je bila morda samostojna knjigotrska enota) *Passion is vseh stihir evangelistov v leto peissen . . . sdai peruizh sloshen* 1576; 10. *Fürstlicher Durchleucht Ertzhertzogen Carls zu Osterreich . . . new auffgerichte Pergkwerchß Ordnung* 1577; 11. **Tobias Stangel**, *Carmen encomiasticum in celebres nuptias . . . Adami . . . ab Eck . . . et . . . Annae Chislidis* 1577; 12. **Leonhard Clarius**, *In nuptias Adami . . . ab Eckh . . . et . . . Annae Chislidis* 1577; 13. **Jakob Strauss**, *Descriptio novi et prodigiosi cometæ* 1577; 14. *Genealogia . . . deren von Rhein (Rain)* 1577; 15. **Sebastijan Krelj** – **Jurij Juričič**, *Postilla* 1578; 16. *Neuwe Zeytung . . . wie der Türck ist . . . für die Statt Medlinge gezogen und eingenommen hat* 1578; 17. *Warhafftige Geschicht und Sig der freudenreichen türckhischen Niederlag, so . . . durch . . . Hansen Ferenberger . . . under Dreschnickh in Chrabatten . . . beschehen* 1578; 18. **Jurij Dalmatin**, *Biblie, tu ie, vsiga svetiga pisma prvi deil* 1578; 19. **Antun Vramec**, *Kronika* 1578 (prvo hrvaško tiskano zgodovinsko delo, faksimilirana izdaja: Zagreb–Varaždin, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti 1992, ločeno spremno besedo je napisal Alojz Jembrih); 20. *Türckische gewliche Zeytung wie Baijacidis . . . den XVII. Nouembri dieses 1578. Jars ein . . . Pancket und Gastung gehalten* 1578; 21. **Jakob Strauss**, *Almanach . . . gestellt auffß Jar MDLXXIX* (s posebnim delom, ki ima svoj naslovni list) *Prognosticon unnd Practica* 1579; 22. *Türckische gewliche Zeitung wie Baijacidis . . . den 17. Januarij dises 1579. Jars ein . . . Pancket und Gastung gehalten* 1579; 23. **Janž Tulščak**, *Kerszhanske leiße molitve* 1579; 24. **Jurij Dalmatin**, *Ta celi catehismus* 1579; 25. *Perve buqve Mosessove, Genesis imenovane, Iudovski Breshith* 1580 (tiskan samo poskusni list); 26. **Jurij Dalmatin**, *Salomonove pripuvisti* 1580; 27. **Jurij Dalmatin**, *Catehismus* 1580 (faksimilirana izdaja: Fresach, Verlin für die evangelische Glaubensüberlieferung in Kärnten 1986, spremno besedo je napisal Oskar Sakrausky); 28. **Adam Bohorič**, *Elementale Labacense cum Nomenclatura trium linguarum Latinae, Germanicae et Slavonicae* okoli 1580; 29. **Adam Bohorič**, *Otrozhia tabla* (ali *biblia*) okoli 1580.

Tiski pod številkami 1. 6. 7. 14 in 28 niso ohranjeni ali niso v evidenci, tisk pod številko 29 je ohranjen fragmentarno, za tisk pod številko 16 je dvomljivo, če je Mandelčev izdelek.

Sodobni bibliografski popis Mandelčevih slovenskih tiskov (v okviru bibliografije vseh slovenskih tiskov 16. stoletja) z navedbo nahajališč je objavil **Branko Berčič** (Das slowenische Wort in den Drucken des 16. Jahrhunderts), bibliografski popis tiskov na Gradiščanskem **Karl Semmelweis** (Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts), dopolnilo pa **Gedeon Borsa** (Neu entdeckte Druckwerke aus dem 16. und 17. Jahrhundert, die auf dem Gebiet des heutigen Burgenlandes hergestellt wurden).

Literatura: – **Johann Weichard Valvasor**, Die Ehre deß Hertzogthums Crain XI, Laybach–Nürnberg 1689, 716. – **Joseph Erberg**, Aelteste Denkmale der Buchdruckerei in Krain, Mittheilungen des historischen Vereines für Krain (Laibach), VI, 1851, 2–3. – **Vinko Fererji Klun**, Beiträge zur Literatur-Geschichte von Krain III, Mittheilungen des historischen Vereines für Krain (Laibach), VII, 1852, 65–68. – **Ivan Kukuljević Sakcinski**, Slovník umjetnikah jugoslavenskih, III, Zagreb 1859, 237–240. – **Ivan Kukuljević Sakcinski**, Bibliografia hrvatska, I, Zagreb 1860, 178. – **Peter Radics**, Ueber des Anton Vramecz »Chronika vezda«. Laibach, bei Joh. Manlius 1578, und über des letzten Buchdruckerei im Allgemeinen, Mittheilungen des historischen Vereines für Krain (Laibach), XVI, 1861, 84–89. – **Theodor Elze**, Die Anfänge der Buchdruckerei in Krain 1., Mittheilungen des historischen Vereines für Krain (Laibach), XVI, 1861, 90. – **Theodor Elze**, Die Anfänge der Buchdruckerei in Krain 2., Mittheilungen des historischen Vereines für Krain (Laibach), XVIII, 1863, 11–12. – **Albin Arko**, Tristoletnica tiskarstva v Ljubljani, Ljubljana 1875. – **Peter Radics**, Geschichte des deutschen Buchhandels in Krain, Archiv für die Geschichte des deutschen Buchhandels (Leipzig), VI, 1881, 72–93. – **J. Franck**, Mandl, Hans M. (Mannel, slovenisch Mandele, Joh. Manlius), Allgemeine Deutsche Biographie XX, Leipzig 1884, 176–178. – **Theodor Elze**, Die slovenischen protestantischen Gesangbücher des 16. Jahrhunderts, Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich (Wien–Leipzig), V, 1884, 1–29. – **Lovro Žvab**, Ivan Manel, Manlius ali Mandelc, prvi tiskar na Kranjskem, Kres (Celovec), VI, 1886, 47–51. – **Theodor Elze**, Die slovenischen protestantischen Katechismen des XVI. Jahrhunderts, Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich (Wien–Leipzig), XIV, 1893, 79–100. – **Theodor Elze**, Die slovenischen protestantischen Postillen des XVI. Jahrhunderts, Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich (Wien–Leipzig), XIV, 1893, 121–133. – **Theodor Elze**, Die slovenischen protestantischen Gebetbücher des XVI. Jahrhunderts, Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich (Wien–Leipzig), XV, 1894, 15–22. – **Friedrich Ahn**, Bibliographische Seltenheiten der Truberliteratur, Graz 1894. – **Friedrich Ahn**, Johann Mannel, Laibachs erster Buchdrucker (1575–1580), Archiv für die Geschichte des deutschen Buchhandels (Leipzig), XIX, 1894, 45–53. – **Theodor Elze**, Die slovenischen protestantischen Bibeldbücher des XVI. Jahrhunderts, Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich (Wien–Leipzig), XVI, 1895, 117–175. – **Friedrich Ahn**, Die slovenischen Erstlingsdrucke der Stadt Laibach (1575–1580), Graz 1896. – **Friedrich Ahn**, »Neue Zeytungen« aus Johann Mannels Druckerpresse, Mittheilungen des österreichischen Vereines für Bibliothekswesen (Wien), II, 1898, 1–9, 29–32. – **Friedrich Ahn**, Johann Mannels lateinische Druckwerke (1575–1605), Mittheilungen des österreichischen Vereines für Bibliothekswesen (Wien), IV, 1900, 1–7, 25–28, 45–56; V, 1901, 1–8. – **Adolf Senowit**, Manlius János, Adalékok a magyarországi nyomdászati és könyvkereskedelemtörténetéhez, Budapest 1902. – **Walter Šmid**, Über Entstehung und Herausgabe der Bibel Dalmatis, Mittheilungen des Musealvereines für Krain (Laibach), XVII, 1904, 71–146. – **Friedrich Ahn**, Der erste bekannte Kalender aus Johann Mannels Druckerpresse in Laibach, Mittheilungen des österreichischen Vereines für Bibliothekswesen (Wien), X, 1906, 128–132. – **Friedrich Ahn**, Johann Mannels deutsche Druckwerke (1575 bis 1593), Mittheilungen des Musealvereines für Krain (Laibach), XIX, 1906, 1–28. – **Friedrich Ahn**, Die zeitgenössischen Buchdrucker als Förderer von Trubers Werk (1550–1595), Carniola (Laibach), I, 1908, 112–120. – **Franjo Bučar**, Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije, (Crte iz hrvatske književnosti, 5.), Zagreb 1910. – **France Kidrič**, Otročja Tabla (ali Biblia) o. 1580, Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino (Ljubljana), IV, 1924, 125–128. – **France Kidrič**, Bohoričev Elementale Labacense cum Nomenclatura, Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino (Ljubljana), IV, 1924, 128–130. – **Janez Logar**, Mandelc Janez, Slovenski biografski leksikon II, Ljubljana 1933, 39–40. – **Ante Gaber**, Skozi stoletja za našim novinarstvom, Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani, Ljubljana 1937, 179–223. – **Ante Gaber**, Razstava slovenskega novinarstva, Kronika slovenskih mest (Ljubljana), V, 1938, 26–35. – **Gedeon Borsa**, Ismeretlen Manlius-naptár, Magyar Könyvszemle (Budapest), 1955, 114–118. – **Gedeon Borsa**, Ein unbekannter Manlius-Kalender, Burgenländische Heimatblätter (Eisenstadt), XIX, 1957, 74–79. – **Oskar Sakrauský**, Ein bisher unbekannter slowenischer protestantischer Katechismus aus dem Jahre 1580, 900 Jahre Villach, Villach 1960, 447–457. – **Branko Reisp**, Mandelčevi ljubljanski tiski v Knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani, Kronika (Ljubljana), XI, 1963, 51–56. – **Branko Berčič**, Das slowenische Wort in den Drucken des 16. Jahrhunderts, Abhandlungen über die slowenische Reformation, (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, 1.), München 1968, 152–268. – **Branko Berčič**, Tiskarstvo na Slovenskem, Ljubljana 1969, 45–49. – **Gedeon Borsa**, Weitere problematische Druckorte des 16. Jahrhunderts in Ungarn, Gutenberg Jahrbuch (Mainz), 1969, 103–106. – **Franc Šebjanič**, Agenda Vandalica – prekmurski tisk iz 16. stoletja, Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) n.v. V, 1969, 242–245. – **Primož Simoniti**, Neznani ljubljanski tisk iz leta 1577 in nekaj podatkov o njegovem avtorju, Kronika (Ljubljana), XIX, 1971, 14–21. – **Gedeon Borsa**, Joannes

Manlius könyvkötői tevékenysége, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve (Budapest), 1970–1971, 301–321. – **Helmut W. Lang**, Die Buchdrucker des 15. bis 17. Jahrhunderts in Österreich, (Bibliotheca bibliographica Aureliana, XLII.) Baden–Baden 1972, 8–10, 17, 54–57. – **Karl Semmelweis**, Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts (1582–1823), (Burgenländische Forschungen, Sonderheft, IV.), Eisenstadt 1972, 7–52. – **Karl Semmelweis**, Johann Manlius, Burgenlands erster Buchdrucker, Biblos (Wien), XXI, 1972, 159–166. – **Gedeon Borsa**, Nyomtatványok Manlius kötetlábláiban, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve (Budapest), 1972, 165–203. – **Gedeon Borsa**, Újabb adatok Manlius tevékenységéhez, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve (Budapest), 1973, 191–201. – **Viktor Petkovšek**, Clusius' Nomenclator pannonicus und seine Zusammenarbeit mit Joannes Manlius, Carolus Clusius und seine Zeit, (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 54), Eisenstadt 1974, 24–32. – **Branko Reisp**, Prva v Ljubljani natisnjena slovenska knjiga, Jurij Dalmatin. Jezus Sirah (spremna beseda k faksimilirani izdaji), (Monumenta litterarum Slovenicarum, 12), Ljubljana 1974. – **Branko Reisp**, Začetki tiskarstva v Ljubljani, Situla 14/15, Ljubljana 1974, 349–360. – **Boris Bálint**, Literarna uganka iz 16. stoletja, Naši razgledi (Ljubljana), XXIII, 1974, 327. – **Branko Reisp**, Štiristo let tiskarstva v Ljubljani, Mohorjevo koledar za navadno leto 1975, Celje 1974, 158–162. – **Primož Simoniti**, Lenart Mravlja = Leonhardus Formica, Kronika (Ljubljana), XXIII, 1975, 45–46. – **Branko Reisp**, Tiskarna Janeza Mandelca in leta 1578 tiskana pesem o zmagi Ivana Ferenbergerja nad Turki, Kronika (Ljubljana), XXIII, 1975, 81–87. – **Marijan Smolik**, Novi odlomki protestantskih tiskov. Ob 400-letnici prihoda tiskarja Mandelca v Ljubljano, Kronika (Ljubljana), XXIII, 1975, 161–166. – **Milena Uršič**, Jožef Kalasanc Erberg in njegov Poskus osnutka za literarno zgodovino Kranjske, (SAZU, Dela razreda za filološke in literarne vede, 28), Ljubljana 1975. – **Gedeon Borsa**, Pótlások és kiigazítások a »Régi Magyarországi Nyomtatványok« (RMNy) első kötetéhez. III., Magyar Könyvszemle (Budapest) 1976, 286–294. – **Marijan Smolik**, Hrvaški Crikveni ordinalic in slovenska Cerkovna ordninga, Bogoslovni vestnik (Ljubljana), 36, 1976, 445–461. – **Franc Šebjanič**, »Agenda Vandalica« in Bakošev rokopišni obrednik, Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor), n.v. XIII 1977, 157–163. – **Boris Bálint**, Problémy okolo knihtlačiara Jána Manlia. Szenci Molnár Albert és a magyarkéső-reneszánsz, Szeged 1978, 207–214. – **Gedeon Borsa**, Der Drucker und Buchhändler Joannes Manlius im Dienste der Südslawen, Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest), XXV, 1979, 63–69. – **Karl Semmelweis**, Die ältesten Kalenderdrucke auf dem Gebiete des Burgenlandes und die Kalenderliteratur des burgenländisch-westungarischen Raumes, Burgenländische Heimatblätter (Eisenstadt), XLIII, 1981, 18–37. – **Gedeon Borsa**, Die Illustrationen der ältesten ungarischen Perikopenbücher. Teil III., Gutenberg Jahrbuch (Mainz), 1981, 229–233. – **Gedeon Borsa**, Neu entdeckte Druckwerke aus dem 16. und 17. Jahrhundert, die auf dem Gebiet des heutigen Burgenlandes hergestellt wurden, (Burgenländische Forschungen, Sonderheft, VI. »Festschrift für Karl Semmelweis«.), Eisenstadt 1981, 21–43. – **Gedeon Borsa** – **László Hadrovics**, Protestantische Werke in kajkavisch-kroatischer Sprache aus der Druckerei des Joannes Manlius, Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest), XXVIII, 1982, 67–90. – **Évamária Zsigmondy**, Egy korai magyar perikopáskönyv datálása, Magyar Könyvszemle (Budapest), 1982, 352–356. – **Árpád Zsigmondy** – **Évamária Zsigmondy**, Adalékok két 17. századi nap-tárhoz, Magyar Könyvszemle (Budapest), 1983, 181–182. – **Évamária Zsigmondy**, Adalékok a magyarországi kegyességi gyakorlathoz a reformációt követő időkből, Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből, Budapest 1984, 72–88. – **Gedeon Borsa**, Panonski knjigotiskar Janž Mandelc, Dialogi (Maribor), XX, 1984, št. 1, 60–61. – **Gedeon Borsa**, Pótlások és kiigazítások a »Régi Magyarországi Nyomtatványok« (RMNy) első kötetéhez. V., Magyar Könyvszemle (Budapest), 1984, 122–123. – **Évamária Zsigmondy**, Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575–1605), Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve (Budapest), 1982/83/1987/, 297–410. – **Oskar Sakrausky**, Martin Luthers Kleiner Katechismus in slowenischer Sprache aus dem Jahre 1580, Jurij Dalmatin, Catechismus (spremna beseda k faksimilirani izdaji), Fresach 1986. – **Jože Rajhman**, Pisma Primoža Trubarja (Korespondence pomembnih Slovencev, 7), Ljubljana, 1986, 71–72, 130, 133–134. – **Gedeon Borsa**, A Dunántúli könyvnyomdászat 1700-ig – Joannes Manlius – ein panonischer Buchdrucker (1575–1605), 18. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci Celje 1986, Maribor 1988, 135–153. – **Alojz Jembrih**, Prva tiskana knjiga u Varaždinu 1586. na hrvatskom jeziku kajkavske osnovice, Antun Vramec, Postilla. Varaždin 1586. Prilog pretisku, Zagreb–Varaždin 1990, 8–10. – **Milan Pelc**, Biblija priprostih, Zagreb 1991, 31–33. – **Alojz Jembrih**, O Vramevoj Kronici (spremna beseda k faksimilirani izdaji), Zagreb–Varaždin 1992, 66–70.

Od literature je navedenih 78 specialnih bibliografskih enot (ocene in nekatere bolj informativne objave niso naštele) 34-ih avtorjev. Številne objave pričajo, da je bil znanstveni interes za proučevanje življenja in delovanja tega tiskarja velik. V dobrem stoletju znanstvenega zanimanja za Mandelca se raziskave intenzivirajo ob koncu prejšnjega in ponovno v zadnjih desetletjih tekočega stoletja. Glavna raziskovalca v prvem obdobju sta bila Theodor Elze, po izgonu zadnjega ljubljanskega predikanta po več kot 250 letih prvi pastor nove ljubljanske protestantske cerkvene občine, in graški bibliotekar Friedrich Ahn. Za zadnja desetletja pa je značilno povečano zanimanje za Mandelca in njegovo delo tako v Avstriji (Oskar Sakrausky, Karl Semmelweis) kot na Madžarskem (Gedeon Borsa, Évamária Zsigmondy, v madžarski obliki Zsigmondy Árpádné Kozma Évamária), v Sloveniji (Branko Berčič, Branko Reisp, Primož Simoniti, Marijan Smolik) in na Hrvaškem (Alojz Jembrih). Na dan so prišli še nekateri Mandelčevi ljubljanski tiski, evidentirani so bili njegovi knjigoveški izdelki, zelo

je izpopolnjena slika Mandelčevega delovanja na Gradiščanskem in Madžarskem. Tu ne samo z evidentiranjem neznanih tiskov, ampak kot novost tudi z raziskavo tipografskega materiala. Še vedno pa je odprto vprašanje njegove provenience in življenja pred prihodom v Ljubljano.

Zusammenfassung

JANEZ MANDELČ – DER ERSTE (PROTESTANTISCHE) DRUCKER IN SLOWENIEN

Branko Reisp

Der erste Gedanke von der Gründung einer Druckerei in Ljubljana (Laibach) reicht in das Jahr 1560, als die krainischen Landstände beschlossen, Primož Trubar als Superintendenten der protestantischen Kirche einzusetzen. Bei dieser Gelegenheit wollte Trubar eine slowenisch-kroatische protestantische Druckerei in Ljubljana errichten. Da keine Voraussetzungen dafür vorhanden waren, gründete Baron Janez Ungnad im darauffolgenden Jahr solch eine Druckanstalt in Urach bei Tübingen. Auch aus diesem Grunde wies 1562 Trubar den Drucker Augustin Friess aus Strassbourg zurück, der mit der Absicht nach Ljubljana kam, eine Druckerei zu errichten.

Unterstützt von einflußreichen Befürwortern begann Janez Mandelč (Mannel. Manlius) im Jahre 1575 in Ljubljana Bücher zu drucken. Seine Drucktätigkeit hing eng mit den Plänen von Jurij Dalmatin zusammen, der sich Übersetzung und Druck der gesamten *Bibel* in slowenischer Sprache zum Lebensziel gesetzt hatte. Vielversprechende Anfänge in dieser Richtung sowie eine allgemein erfolgreiche Tätigkeit der Druckerei wurden durch katholische Gegenaktion unterbrochen, und der protestantische Drucker mußte 1582 auf Befehl der Obrigkeit die österreichischen Länder verlassen. Obwohl es Mandelč nicht vergönnt war, eine slowenische Gesamtausgabe der *Bibel* zu drucken, stammt ein Fünftel der gesamten slowenischen Drucke des 16. Jahrhunderts aus seiner Druckerei, was ihn zu den bedeutenden Förderern der slowenischen Literatur machte.

Nach seiner Verbannung aus Ljubljana druckte Mandelč in mehreren Orten Westungarns bzw. des heutigen Burgenland (auch hier als erster Drucker tätig) und in Kroatien. So wie wir über keine Angaben über Ort und Datum seiner Geburt sowie über seine Tätigkeit vor der Ankunft in Ljubljana verfügen, so können wir auch nur auf Grund der Angaben seiner Drucke darauf schließen, daß er 1605 in Deutschkreutz in Burgenland gestorben ist.

Zahlreiche Veröffentlichungen – 78 besondere bibliographische Einheiten, von 34 Autoren verfaßt – zeugen davon, daß das wissenschaftliche Interesse an der Erforschung dieses Druckers stets groß war. Besonders hervorzuheben wären hier am Ende des 19. Jahrhunderts Pastor Theodor Elze und Bibliothekar Friedrich Ahn. In den letzten Jahrzehnten ist außerdem ein verstärktes Interesse sowohl in Österreich und Ungarn wie auch in Slowenien und Kroatien zu verzeichnen. Ans Tageslicht kamen noch einige Ljubljanaer Drucke von Mandelč, seine buchbinde-
rische Erzeugnisse wurden evidentiert, das Bild von Mandelč Tätigkeit in Burgenland und Ungarn vervollständigt. Nach wie vor ungeklärt bleibt die Frage seiner Provenienz und seines Lebens vor der Ankunft in Ljubljana.